

DE ENSKILDA ARKIVEN

EN VIKTIG KULTURFRÅGA

Av förste arkivarien i riksarkivet OLOF JÄGERSKIÖLD

»Les archives c'est la mémoire d'une nation, — d'une province, d'une administration.

Une nation, une province, une administration qui n'a pas su conserver ses archives est comme un individu amnésique — elle ne sait d'ou elle vient — elle ne sait quel chemin suivre — elle est hors d'état de travailler.»

Dessa ord av den franska arkivvärldens ledande man Charles Braibant ge i ett nötskal arkivens centrala funktion att bevara det förflutnas erfarenheter för att tillhandahålla ett oumbärligt kunskapsförråd och nödvändiga arbetsredskap. Utan kunskap om sitt förflutna mister ett samfund lika väl som en individ en väsentlig del av sin individualitet. Avskuren från detta samband går känslan av dess egen identitet förlorad. Men den litterärt formade definitionen måste — i full överensstämmelse med upphovsmannens avsikt — ges en mycket vidsträckt innebörd. Den får inte fattas som uttryck för ett intresse inriktat blott på det näraliggande, det omedelbart praktiskt nyttiga. I denna mening uppfattas väl i allmänhet nyttan av arkiven och nödvändigheten av deras vård klart av alla, som i sin dagliga gärning ha behov av dem. Men de ha en betydelse, som syftar längre och djupare än så. De äro reservoarer för seklernas samlade skriftliga kvarlåtenskap, för staternas och de smärre enheternas ända ned till de enskilda människornas fonder av minnen och erfarenheter. Som bevarare av mänsklighetens tankegods stå de vid sidan av biblioteken.

Så länge ett arkiv fyller omedelbara praktiska behov, är dess existens i regel icke hotad. Men när ett sådant behov ej längre föreligger, kommer det in i en kritisk period, som ofta leder till dess förskingring eller förstöring genom medvetna åtgärder eller vanvård. Framför allt gäller detta sådana arkiv, som växa upp kring enskilda personer, släkter, företag eller sammanslutningar. De offentliga myndigheternas arkivvård är ingalunda alltid höjd över

all kritik. I vårt land kunna allvarliga missgrepp och svåra förluster under århundradenas lopp konstateras också på detta område. Men numera äro väl förhållandena i allmänhet härvidlag tämligen tillfredsställande. Annorlunda ställer det sig ofta med de enskilda arkiven.

Medvetandet om deras betydelse är icke av i går eller i dag. Alltsedan vår kulturminnesvårds gryningsstunder under Gustav Adolfs regering har man strävat efter att rädda viktigt historiskt källmaterial i enskild ägo och göra det tillgängligt för forskningen. Men trots alla goda ansatser och allt offervilligt arbete, som särskilt under detta och föregående sekel nedlagts av institutioner och enskilda, ha resurserna aldrig motsvarat uppgiften. Resultaten äro välkända för dem, som stiftat bekantskap med de samlingar av enskilda arkiv, som finnas i våra arkiv och bibliotek. Vi glädja oss över allt, som räddats undan förgängelsen. Men hur oändligt mycket mer, ofta av oskattbart värde, har icke under tidernas lopp gått sin undergång till mötes genom vådeld och vanvård, hur mycket har icke av oförstånd förstörts och offrats åt lågorna, använts som golvfyllning, underlag för tapeter, emballage eller annat dylikt? Hur mycket förstörs och förskingras icke ännu snart sagt dagligen nästan inför våra ögon?

Den gren av kulturminnesvården, som hänför sig till de skriftliga kulturminnena, har — till skillnad från fornminnesvården — egentligen aldrig ägt stödet av en lagstiftning. Redan länge ha bestämmelser funnits, som reglera, hur man skall förfara med fornynd, som påträffas i jorden. De fasta fornlämningarna ha sedan gammalt åtnjutit laga skydd. Men skriftliga kvarlevor från en gången tid, som i långt högre grad än stenxor eller bronsspännen äro unika och därför oersättliga, åtnjuta ännu, om de äro i enskild ägo, endast skyddet av ägarens intresse och upplysta omdöme.

Att detta långt ifrån alltid är tillfyllest, visar en lång rad sorgliga exempel, som det här skulle föra för långt att ingå på. Vare nog sagt, att envar lika saklöst kan förstöra ett pergamentsbrev från tolvhundratalet, en dagbok eller en brevväxling från det sjuttonde eller adertonde århundradet som sin egen dagsfärska korrespondens eller sina nyss betalade räkningar. Exemplen må vara extrema, men handlingar från en gången tid förstöras oftare än man skulle tro, helt enkelt därför att man ej inser deras värde.

Ett gammalt föremål har i allmänhet ett skydd också i sina estetiska företräden eller i det påtagliga kuriositetsintresse, som är förknippat med detsamma. En samling gamla handlingar får där-

emot, särskilt om de varit utsatta för en längre tids vanvård, för det ovana ögat gärna en påtaglig likhet med gammal lump. Det är ett glädjande faktum, att vården av de materiella kvarlevorna från äldre tider är välordnad och att intresset för sådant numera är stort. Men ett folks kulturarv består icke blott och kanske icke heller främst i konstföremål, möbler, husgeråd och verktyg. Visst är det — för att välja ett exempel från närliggande tid — viktigt, att ett typurval av de första bilarna eller flygplanen bevaras. Utan tillgång till uppteckningar, brev och räkenskaper, som berätta om de förhållanden, under vilka de tillkommit och brukats, ha vi dock endast en ofullständig kunskap om dem och den verklighet av vilken de utgjort en del. Det är ofta just i de enskilda arkiven, som man kan hämta upplysningar av detta slag. Det skall villigt erkännas, att de, som äro satta att vårda de museala intressena, väl inse arkivens betydelse och ofta gjort värdefulla insatser för att rädda dem. Men detsamma kan icke alltid sägas om deras ägare.

Under det senaste halvsekle ha historievetenskapens gränser vidgats på ett sätt, som skulle förvåna dess utövare i tidigare generationer. Från att väsentligen ha varit inriktad på det administrativa och politiska söker den numera omfatta alla sidor av mänsklig verksamhet. Det må vara nog att erinra om den ekonomiska och sociala historiens stora uppsving och om det inom alla samhällsklasser växande intresset för hembygdens, den egna släktens och miljöns historia. Denna glädjande utveckling, som på en gång innebär integrering och differentiering av det historiska studiet och som fört nya skaror till arkivens och bibliotekens forskarsalar, ställer nya krav på källmaterialet. Nu mer än någonsin äro de enskilda arkiven oundgängliga. Vem tror, att man kan skriva industrialiseringens, den moderna teknikens, den politiska demokratiens eller de stora folkrörelsernas historia enbart på grundval av officiellt material? Men denna utveckling inträffar under en tid, då dess primära förutsättning, arkivens existens, utsätts för ett farligare hot än någonsin tidigare.

Härvidlag är det icke främst den allvarliga politiska utvecklingen och katastrofhotet över hela den civiliserade världen, som rinner mig i sinnet. Jag tänker i stället på de mera normala faror, som alltid hotat de enskilda arkiven, men som nu äro allvarligare än tidigare.

Eldsvådor, vanvård och bristande intresse ha alltid utgjort deras värsta fiender. Men trots det vidgade intresset för historiska studier, har läget under det senaste halvsekle allvarligt försämrats.

Detta är en följd av den ekonomiskt och socialt revolutionerande utveckling, som vårt land under denna tid genomgått. Tider, som utmärkas av stora sociala och ekonomiska förändringar, medföra alltid ökad fara för kulturförstöring. Gamla produktionsenheter förintas eller uppgå i större. De ekonomiska förutsättningarna för individens och släktens verksamhet förändras. I den förstörelseprocess, som blir en följd härav, äro arkiven de mest utsatta. De representera icke samma ekonomiska och estetiska värden som byggnader, möbler, konstföremål och boksamlingar. Deras betydelse inses icke alltid av dem, som kunna utöva ett avgörande inflytande på deras öde.

Härtill kommer, att handlingar av privat natur intaga en särställning också därigenom, att de ofta förmodas innehålla upplysningar, som på ett eller annat sätt kunna vara ömtåliga. Stundom vållar detta, att ägaren icke önskar se dem i främmande händer. Säkerligen ha vi här ett av de skäl, som avhållit lagstiftaren från att ingripa på detta område i den riktiga känslan, att ett ingripande kan åstadkomma större skada än nytta. Överdrivna föreställningar i detta hänseende ha ej sällan lett till, att värdefulla bestånd förstörts. Sannolikt gäller detta i lika hög grad privata arkiv av mera personlig natur som sådana, vilka uppvuxit kring ett industri- eller handelsföretag.

Vilka äro då de arkiv, som det framför allt gäller att rädda, och vilka äro de mest utsatta?

Med en viss förenkling kunna de enskilda arkiven med hänsyn till proveniens och sammansättning indelas i följande huvudgrupper, vilka dock icke göra anspråk på att omfatta hela området och icke heller logiskt utesluta varandra. Gods- och släktarkiv, uppvuxna kring en större egendom, ett godskomplex, en politiskt eller kulturellt ledande släkt (magnatarkiv); gårdsarkiv härrörande från andra samhällsgrupper (bondearkiv); sådana arkiv, som bildats av enskilda personer, men ej äro knutna till en bestämd oppkomst- eller förvaringsplats; företagsarkiv; politiska och ideella sammanlutningars och föreningars arkiv. Om man så vill, kan man här till lägga ytterligare en grupp, nämligen sådana samlingar av manuskript, brev och handlingar, som härröra från olika håll och ursprungligen tillhört offentliga eller enskilda arkiv.

Ser man åter arkiven ur synvinkeln av de faror, som kunna hota dem, kan man indela dem på ett annat sätt. Ett arkivs livslängd beror väsentligen på arkivbildarens förmåga och intresse att vårda det men också på den uppmärksamhet, som kommit det till del från

vetenskapliga institutioners och enskilda forskares sida. Betrakta vi förhållandena ur denna synvinkel, få vi å ena sidan sådana enskilda arkiv, som uppvuxit hos arkivbildare med en viss grad av permanens och ett välförstått egenintresse av deras fortbestånd, och sådana, som förhållandevis tidigt blivit föremål för vetenskapligt intresse och därför räddats undan förstörelse. Å den andra stå övriga arkiv, som sålunda i högre grad äro utsatta för faran att vanvårdas eller förstöras.

Satsen kan exemplifieras med företagsarkiven. Den undersökning av svenska privata affärsarkiv, som utfördes vid ekonomisk-historiska institutet vid Stockholms Högskola och vars resultat Eli Heckscher publicerade i Meddelanden från Svenska Riksarkivet 1931, visade bl. a., att bruksarkiven genom sin ålder intogo en särställning. Att så var fallet, kan tillskrivas den kontinuitet, som varit utmärkande för denna den traditionsrikaste av våra industrier. Helt annorlunda visade sig förhållandet vara beträffande en så viktig kategori som handelshusen, vilket ansågs bero på handelns större rörlighet och den traditionslöshet, som i vårt land utmärkt densamma. Liknande iakttagelser kunna göras beträffande andra grupper.

De politiska partiernas och folkrörelsernas arkiv stå i viss mån de offentliga arkiven nära. De äro därför i regel välbevarade och deras framtid synes mänskligt att döma tryggad. Men detta gäller egentligen blott de centrala organisationernas arkiv. Vad de lokala organen och föreningarna beträffar är säkert faran för att deras handlingar skola skingras och förstöras betydligt mera överhängande. Där de alls ha bevarats, finnas de väl i regel hos någon person, som intagit en ledande ställning eller hos dennes efterkommande. Deras framtid blir därför ofta beroende av tillfälliga omständighetens spel. Även sådana arkiv ha emellertid sin givna betydelse för kändedomen om det senaste seklets politiska och sociala historia. Önskvärt är i varje fall, att av dem åtminstone bevaras ett urval.

På liknande sätt förhåller det sig med övriga grupper av enskilda arkiv. Där en släkt i generationer varit bofast på en egendom, uppnår arkivet i regel en betydligt längre livslängd än i andra fall. I fråga om sådana arkiv, som bildats av våra ledande släkter eller av kulturellt och politiskt framskjutna personer, tillkommer den omständigheten, att de redan tidigt tilldragit sig forskningens intresse. Många av dem ha inventerats och förtecknats; stundom ha förteckningarna publicerats; de ha lämnat sina

bidrag till vår vetenskapliga litteratur och våra lärda publikationer. I åtskilliga fall ha de överförts i offentliga institutioners vård. Riksarkivets samlingar omfatta nu ett stort antal större och mindre sådana arkiv eller arkivfragment, andra finnas i bibliotekens handskriftssamlingar.

Men också på detta relativt välkända område återstår ännu mycket att uträtta. Ännu är fältet otillräckligt rekognoserat. Okända samlingar komma alltjämt i dagen; i tidigare endast ofullständigt kända kunna överraskande fynd göras.

Men därtill kommer allt det, som härstammar från i äldre tid förbisedda samhällsgrupper. Där brev eller handlingar härrörande från de breda lagren bevarats från 15-, 16- eller 1700-talen, har detta vanligen skett i anslutning till något större gods- eller släktarkiv. Av rena allmogearkiv återstår nu förhållandevis litet från tiden före 1800-talets mitt. Nils Ahnlunds arbete Jämtlands och Härjedalens historia ger oss en uppfattning av deras värde för forskningen. De äro alltid fyndgruvor för gårdens, släktens och bygdens historia. Men de kunna också gömma material av mera allmän betydelse. Ett exempel utgöra de samlingar av bonderiksdagsmäns brev och anteckningar, som berikat vår kunskap om 1800-talets historia, ett annat äro amerikabreven, som kasta ett personligt levande ljus över emigrationen. En förutsättning för att vi historiskt skola kunna studera och levandegöra sådana företeelser i det svenska samhället som lanthandeln eller småindustrien, är att vi ha tillgång till brev, handlingar och räkenskaper, som belysa deras utveckling.

Dessa spridda exempel ge en uppfattning om hur stort och skiftande arbetsfältet är. Det omfattar slott och herrgårdar, prästgårdar och bondgårdar, villor och stadsvåningar. Runt om i vårt land, i bibliotek och på vindar, i skåp och lådor vänta ännu större och mindre samlingar av brev och handlingar, anteckningar, manuskript och räkenskaper på den sakkunskap under vars ögon de först få sitt rätta värde. Det är ju givet, att allt icke är värt att sparas för framtiden. Men faran att vi skola bliva överhopade med enskilda arkiv är icke överhängande. Det är från ett annat håll den hotar.

I fråga om de enskilda arkiven bliva vi alltid nödsakade att nöja oss med ett urval. Hittills har detta i regel helt bestämts av slumpens blinda spel. Det säger sig ju själv, att detta knappast är den rätta metoden, när det gäller att tillvarataga och sovrå ett vetenskapligt material. Vi måste alltså sträva efter att så långt som

möjligt begränsa det tillfälligas och irrationellas roll i urvalsprocessen och låta sakliga överväganden träda i deras ställe.

För att närma oss detta mål, måste vi först och främst förvärva en överblick över de enskilda arkivens bestånd. Blott om vi veta vad som finnes, kunna vi bestämma vad som skall bevaras. Vad det gäller är sålunda i första hand en inventeringsuppgift. Men jämsides med denna måste det omedelbart hotade räddas och tillvaratagas.

Sedan länge ha ju arkivinstitutionerna sökt fylla denna uppgift. Om vidden av det arbete, som nedlagts, vittna de omfattande samlingar av förteckningar, promemorior och anteckningar rörande enskilda arkiv, som finnas i riksarkivet och landsarkiven. De växa och kompletteras ständigt. Jämsides härmed ökas också antalet av enskilda arkiv, som ingå i riksarkivets och landsarkivens samlingar. Bibliotekens handskriftsavdelningar ha också gjort en viktig insats. Stundom ha museimännen kunnat räcka en hjälpande hand, när det gällt att rädda ett bestånd, som hotats av undergång. Men biblioteken och museerna ha sina egna uppgifter att fylla. För dem bliva arkiven och handskriftsamlingarna ändå alltid en bisak. De offentliga arkivinstitutionerna åter ha sin främsta uppgift i vården av de offentliga arkiven. Med statsverksamhetens ökade omfattning och de omätligt svällande pappersmassor, som äro ett av den moderna förvaltningens mest utmärkande drag, blir denna uppgift alltmer arbetskrävande, utan att därför resurserna i fråga om personal och medel ökats i motsvarande grad.

Det är därför knappast möjligt för dem att ensamma påtaga sig en så omfattande uppgift som den här skisserade. Det kan väl också ifrågasättas, om den uteslutande bör åvila det allmänna. Givetvis komma arkivinstitutionerna att fortsätta och om möjligt öka sitt arbete också på detta område och deras tjänstemän alltjämt att ställa sina kunskaper och sin erfarenhet i det goda verkets tjänst. Men om uppgiften skall kunna lösas, fordras samverkan mellan alla intresserade krafter. Frågan är bara, i vilka former detta skall ske.

Här kunna måhända några initiativ, som under de senaste åren tagits utomlands och här hemma, ge en fingervisning. I Danmark tillsatte Videnskabernes Selskab år 1922 en Kommission til Undersøgelse af de i dansk Privateje bevarede Kilder til dansk Historie. Genom dess försorg ha hundratals större och mindre privatarkiv, främst gods- och gårdsarkiv, ordnats, förtecknats och i stor utsträckning överlåtits till offentliga institutioner. Från detta land

kan ett annat initiativ antecknas, som är värt all uppmärksamhet. Det har lett till inrättandet av en ny institution, Erhvervsarkivet i Århus, som utgör arkivdepå för vad vi här kallat företagsarkiv. Denna institution, som bekostas av enskilda medel, förestås av en vetenskapligt utbildad arkivarie, som formellt är knuten till Riksarkivet.

I England har sedan länge The Royal Commission on Historical Manuscripts utövat sin verksamhet. Den är välkänd för alla svenska arkivmän och historiker men har främst tagit sig an de stora enskilda samlingarna av rikshistorisk betydelse. Vid dess sida står sedan 1932 British Records Association med ett program på bredare bas. Dess uppgift sammanfattas i orden »to meet the evident need of a national organisation to coordinate the work of the many individuals, authorities, institutions and societies interested in the conservation and use of archives in this country». Som ett resultat av detta arbete har man börjat uprätta ett National register of archives.

Finland ger oss exempel på ett försök att i lag reglera de enskilda arkivens ställning. Dessa ställas genom lagen den 20 januari 1939 om offentliga arkiv i vissa fall under de offentliga arkivens vård. Detta kan ske genom frivillig överenskommelse med ägaren. Men dessutom åtnjuta sådana handlingar, som enligt fornminneslagen äro att anse som forntida urkunder, även om de tillhöra enskilda arkiv, samma skydd som forntida minnesmärken. Övervakningen av dem tillkommer riksarkivarien.

I vårt land äro ansatserna betydligt blygsammare. De ha ännu icke fått en organisatorisk bas av sådant slag som i Danmark och England. De ha ej heller givits en liknande systematisk inriktning. Vissa ansatser kunna dock antecknas. Dit hör ekonomiskt-historiska institutets redan omtalade undersökning av svenska privata affärsarkiv och de undersökningar av herrgårdsarkiv, som riksarkivet under åren 1929—1931 och 1933 bedrev i samarbete med Nordiska museet. Dit måste också räknas de inventeringar av gårdsarkiv, som 1935 igångsattes av Genealogiska föreningen. Också detta främst på allmogearkiven inriktade företag stöddes av riksarkivet. Dessa initiativ ha alla givit goda resultat i form av förteckningar, översikter och redogörelser. I en del fall ha de också lett till överlåtelse av arkiv eller arkivfragment till offentliga institutioner. Men intresset för de enskilda arkiven har också tagit sig andra uttryck. I Mora har sålunda en särskild liten institution, Mora bygdearkiv, framvuxit. Några av våra storföretag ha ägnat

även de äldre delarna av sina arkiv stor uppmärksamhet, anställt fackkunnig personal för arkivvården och i övrigt nedlagt avsevärda kostnader på densamma. Som sig bör står världens äldsta bolag, Stora Kopparbergs Bergslag, främst bland dem. Strävandena ha även fått Industriförbundets stöd. En av denna organisation tillsatt arkivkommitté har genom arkivarien Åke Kromnow utgivit en förträfflig liten handledning, »Hur man ordnar ett industriarkiv». De politiska sammanslutningarna och folkrörelserna ha likaledes ägnat spörsmålet sin uppmärksamhet. Sålunda har arbetarrörelsen ordnat en särskild arkivdepå i Stockholm, där i första hand de centrala arkiven men också en del lokala organisationers arkiv förvaras. I vissa fall har man i samarbete med landsarkiven sökt sörja för de sistnämnda. Även andra folkrörelser, bland dem kooperationen, de frikyrkliga rörelserna och jordbrukarnas förningsrörelse ha nu gripit sig an med arkivfrågorna. I början av detta år tillsattes slutligen under Axel Gjöres ordförandeskap en kommitté för folkrörelseforskning, som i sig innesluter företrädare för olika folkrörelser. Till dess uppgifter hör också att verka för arkivens vård.

Även på annat sätt har de enskilda arkivens problem uppmärksamrats. På våren 1948 upptogs frågan av Svenska historiska föreningen, som vid sitt årsmöte den 26 april tillsatte en kommitté för att överväga vilka åtgärder, som borde vidtagas, för att hindra forskningsringen av värdefulla handlingar i privat ägo. Den 3 november samma år överlämnade denna kommitté sitt yttrande till föreningens styrelse. I detta konstaterades de allvarliga faror, som hotade de enskilda arkiven, och fastslogs, att långt effektivare och mera systematiska åtgärder än hittills voro behövlige, om ett effektivt räddningsarbete skulle kunna genomföras. Som en oundgänglig förutsättning angavs, att man först måste vinna en överblick över arbetsfältet. Yttrandet utmynnade följdriktigt i en hemställan, att föreningen skulle söka utverka medel för en sådan orienterande undersökning. Föreningen förde förslaget vidare till eklestistikministern. Efter remiss till riksarkivet, som i sitt den 31 oktober 1950 avgivna utlåtande livligt understödde förslaget, vilar det nu i departementet.

I denna viktiga kulturminnesfråga ligga vi alltså ingalunda i första ledet bland nationerna. De åtgärder, som vidtagits ha hittills varit allt för sporadiska och lidit brist på samordning och systematisk uppläggning. Vad bör då göras? Ett för de inom detta område mest avancerade länderna gemensamt drag är, att det en-

skilda intresset kopplats in. Ett liknande tillvägagångssätt blir säkert nödvändigt även hos oss. Här böra vi kunna räkna med det växande lokalhistoriska intresset och hembygdsvärden, men också med gruppinitiativ från andra håll. Men för att väcka, leda och organisera en sådan rörelse behövs sannolikt en nationell sammanlutning på bred bas av samma typ som British Records Association. Den bör vara sammansatt av företrädare för de olika grupper och intressen, som härvidlag komma ifråga.

Hittills ha vi i vårt land ryggat tillbaka från att med lagstiftningens hjälp ingripa på detta ömtåliga område. De skäl, som förestavat denna försiktiga hållning, ha otvivelaktigt varit goda. Det är i varje fall klart, att tvångsmedel äro farliga för att icke säga förkastliga. Det är dock här fråga om det intimaste av allt, människors privata papper, låt vara att de härröra från gången tid. Naturligtvis kan man här tänka sig en lagstiftning av icke dispositiv natur, som öppnar vägen för frivilliga men bindande överenskommelser om skydd för värdefulla äldre handlingar. Men en sådan lagstiftning synes å andra sidan ganska överflödig. För arkivägare, som äro villiga att träffa sådana överenskommelser, är den knappast behövlig. Deras önskemål sammanfalla med arkivinstitutionernas och kunna därför redan nu tillgodoses. Vad som fordras är icke lagstiftarens ingripande utan åtgärder, som väcka och vidmakthålla intresset. Härtill behöves statsmakternas stöd och samverkan mellan alla som redan nu inse denna frågas räckvidd.